

ŞAH İSMAİL HATAYİ, PİR SULTAN ABDAL VE KUL HİMMET'İN ŞİİRLERİNDE İSLAM ÖNCESİ İNANÇ MOTİFLERİ*

ESRA AKBALIK**

Öz

Kadim bir maziye sahip olan, geniş bir zaman diliminde ve oldukça geniş bir coğrafyada varlık gösteren Türkler, yüzyıllar içerisinde yaşadıkları ve sahip oldukları topraklar üzerinde, birtakım farklı dinlerin, inançların ve kültürlerin etkisi altında kalmışlardır. Uzun bir tarihî süreç içerisinde eski/yeni birçok inanç ve kültürle bir arada yaşama, Türk toplum yapısında yerinde benzetme ile tam bir kültür ve inanç 'mozaik'i oluşturmuştur. İslam dinine gelinceye kadar Animizm, Şamanizm, Budizm, Maniheizm ve semavi dinler gibi inanç sistemleri ile bu inanç sistemlerine bağlı kült, âdet ve pratikler Türklerin düşünce dünyalarının ve buna bağlı olarak da tutum, davranış ve yaşam tarzlarının şekillenmesinde son derece etkili ve belirleyici olmuştur. Söz konusu İslam öncesi inanışlar ve inanışlara bağlı pratikler varlıklarını hayatın farklı alanlarında göstermişlerdir. Bu alanlardan bir tanesi de edebî metinlerdir. Alevî-Bektaşî kültürü ve buna bağlı olarak edebiyatı İslam öncesi inanç sistemlerinin en çok varlık gösterdiği sahalardandır. Bu çalışmada Alevî- Bektaşî şiirinin en güçlü ve büyük seslerinden olan aynı zamanda Aleviliğin 'Yedi Ulu Ozan'ı arasında zikredilen Şah İsmail Hatayî, Pir Sultan Abdal ve Kul Himmet'in şiirlerinde İslam öncesi inançlar ve buna bağlı motifler incelenerek Alevî-Bektaşî şiirinin inanç ve kültür zemini ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışma şairlerin çeşitli yazarlar tarafından derlenmiş olan şiirlerinden hareketle 1321 şiirin incelenmesi ve bunun neticesinde ortaya çıkan malzemenin yorumlanmasıyla şekillenecektir.

Anahtar Kelimeler: Şah İsmail Hatayî, Pir Sultan Abdal, Kul Himmet, şiir, inanç

PRE-ISLAMIC BELIEF MOTIVES IN SHAH ISMAEL HATAYI, PİR SULTAN ABDAL AND KUL HIMMET'S POEMS

Abstract

Turks having a history of quite ancient and presence in a wide geography in a large amount of time has remained in the effect of a number of different religions, faiths and cultures on the land where they lived and had for centuries. In a long historical process, the old/new multi-faith coexistence and culture, with a full analogy place in the social structure of Turkish culture and faith have created mosaics. Until to Islam, animism, shamanism, Buddhism, Manichaeism and monotheistic religions as belief systems and the cult, customs and practices linked to these belief systems has been extremely effective and decisive in shaping the Turkish world of thought and consequently the attitudes, behaviors and their way of life.

* Bu çalışma 41592 proje numarası ile İstanbul Üniversitesi BAP birimi tarafından desteklenmiştir (2014-2015).

** Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, esra.akbalik@istanbul.edu.tr

DOI: 10.12973/hbvd.75.163

Pre-Islamic beliefs and practices linked to beliefs in different areas of life showed their presence. One of these areas is the literary texts. Alewi-Bektashi literature of pre-Islamic culture and consequent belief system is one of the areas where they are mostly present. In this study, pre-Islamic beliefs found in the poems of Shah Ismael Hatayi, Pir Sultan Abdal and Kul Himmet, all of whom were among the most powerful and great sounds at the same time and mentioned in 'Seven Greatest Poets' of Alewism and the related motifs will be studied and faith and culture ground of Alewi-Bektashi poems will tried to be revealed. The study will comprise the reviews of 1321 pieces of poetry compiled by a variety of writers and the interpretations based on these reviews.

Keywords: Shah Ismael Hatayi, Pir Sultan Abdal, Kul Himmet, poem, faith

1. Giriş

Türkçe sözlükte “bir düşünceye gönülden bağlı bulunma”, “birine duyulan güven, inanma duygusu” şeklinde, *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*'nde ise (Öztürk, 2009: 504) “varlığına dair ispatlanabilir kanıt bulunmayan bir şeyin var olduğunu iddia etme, bağlanma ve güvenme eylemlerinin adı” olarak tanımlanan ‘inanç’ kavramını Boratav, (1973: 8) “kişice, ya da toplumca, bir düşüncenin, bir olgunun bir nesnenin, bir varlığın gerçek olduğunun kabul edilmesi” olarak değerlendirir ve inancın insan düşüncesinin çok geniş bir bölümünü içine aldığı belirtir Yapılan tanımlara dikkat edildiğinde inançla ilgili ‘güven, bağlılık ve gerçeklik’ kavramlarının öne çıktığı görülür. Tarihin en eski devirlerinden itibaren insanlar, yaşamlarında üstün / aşkın kabul ettikleri birtakım varlık veya güçlere yer vermişler; hayatlarının temel bir gündemi ve ayrılmaz parçası olarak anlam kazanan inançlarını bu güçler doğrultusunda şekillendirmişlerdir. İnsanın zihinsel fonksiyonlarını, her türlü tavır ve davranışını, insanın insanla ve toplumla olan ilişkisini düzenleyen ve denetim altına alan söz konusu inançlar, asırlar içerisinde birtakım değişimlere, başkalaşımlara uğramış olmakla birlikte tarih sahnesinde kesintisiz bir var oluş göstermiştir. Abdülkadir İnan'ın (1962: 37) belirttiği üzere en eski maddi kültür kalıntılarını, toprak altının muhafaza ederek çağımıza kadar ulaştırması gibi, gelenekçi insan topluluğu da en eski devirlerin manevi kültür kalıntılarını ruhlarının derinliklerinde sürükleyip zamanımıza kadar getirmiştir. Çağdaş kültürün en yüksek seviyesine ulaşan garpli kültürlerde dahi bu eski çağlardaki inançların tezahürlerine şahit olunmaktadır.

İnsanlar zaman içerisinde bir inanç ve kültür sisteminden diğerine geçerken sahip oldukları inançları bütünüyle terk etmemişler ve onları yeni olana dâhil etmişlerdir. “Yüzyıllar boyu belli bir kültüre sahip olmuş ve onun içinde yoğrulmuş, sonra birtakım sebeplerle başka bir kültüre geçmiş insan topluluklarının bu geçiş sırasında ve hatta çok uzun zaman sonra bile, eski kültürle ilgilerini tamamen kesmedikleri, ona ait bazı unsurları olduğu gibi, bazılarını da yeni kültürün kalıplarına uydurarak muhafaza ettikleri bilinen sosyolojik bir vâkiadır” (Gustav Mensching'den akt. Ocak,2007:

53-56). Yani Türk toplulukları muhtelif inançları kabul ettikleri zaman eski inançlarından, yeni dinle çatışmayanları olduğu gibi çatışanları ise yeni dinden aldıkları motiflerle besleyerek ona uydurmaya çalışmışlardır. Kabul edilen yeni dinin içinde eski inançların irili ufaklı kalıntıları bulunmaktadır. Bu tarihi hakikat göz önüne alındığında, saf, katıksız bir İslam anlayışından bahsetmek mümkün olmamaktadır. Bu noktadan hareketle eski ve yeni birbirinden ayrı pek çok inanç, düşünce ve öğretinin birbiri ile harmanlanarak senkretik bir yapı arz ettiğini söylemek mümkündür¹.

Bilindiği gibi din ve buna bağlı olarak inançlar hayatın pek çok cephesini doğrudan ya da dolaylı olarak bir şekilde etkilemektedir. Hayatın çeşitli karelerinde- dilde, edebiyatta, kültürde, adet, inanç ve geleneklerde- İslamiyet'in ve tabii ki İslam öncesi inançların tesiri göz ardı edilmemesi gereken bir gerçekliktir. İnançlar, düşünceler, değerler, tavır ve davranışlarda İslam'ın temel prensiplerinin dışında bir görünüm sergileyen ya da onlarla çelişen birtakım hususların var olduğu, İslami olanla İslami olmayanın yan yana olduğu ifade edilebilir.

1.1 Amaç ve Kapsam

Anadolu Türk heterodoksisinin temel parçalarından biri olan Alevilik- Bektaşilik ve bu inancın İslam öncesi temelleri üzerine çeşitli çalışmaları olan Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak, kadim Anadolu tarihinde geniş zamana ve mekâna yayılan bu çok kültürlü bağdaştırmacılığın (senkretizm) okunacağı iki temel kaynak gurubundan söz eder. Bunlardan birincisi asırlar içerisinde gelişmek sureti ile çok zengin ve renkli bir birikim meydan getirmiş olan Bektaşî (Alevî) menakıbnâmeleridir. Diğeri ise bundan daha önemli üstelik daha geniş kapsamlı olan Alevî- Bektaşî nefesleridir. Bu iki kaynak gurubu Alevî- Bektaşî teolojisinin ortaya konabileceği ve Anadolu'daki İslam heterodoksisinin okunacağı, tespit ve analiz edileceği temel alanlardır². Ahmet Yaşar Ocak bu kaynak gurubundan menakıbnameleri detaylı bir şekilde ele alır ve "Bektaşî Menakıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri" adı altında yayınlar. Bu makaleye ilham veren de bu çalışmadır.

Tarihi devirlerden günümüze kadar oldukça fazla sayıda Alevî- Bektaşî şairden ve bu şairlerin ortaya koyduğu nefeslerden söz etmek mümkündür. Bu makale çerçevesinde İslam öncesi inançların önemli bir yansıma ve barınma alanı olan Alevî Bektaşî şiirinin büyük şairlerinden olan Şah İsmail Hatayî, Pir Sultan Abdal ve Kul Himmet'in şiirlerinde İslam öncesi inançlar ve bu inançlara bağlı motifler incelenecektir. Çalışmaya konu olan üç şair Aleviliğin yedi ulu ozanı arasında kabul edilmektedir. Diğer şairler ise Nesimi, Yemini, Fuzuli ve Virani'dir. Çalışmanın sınırlılığı, buna karşılık malzemenin çokluğu açısından özellikle bu üç şair üzerinde durulmuştur. Fuzuli'nin mezhepsel kimliğinin ihtilaflı olması sebebi ile yeri tartışılmaktadır ki bu sebeple çalışmanın dışında bırakılmıştır. Yemini'nin bilinen tek eseri Faziletname'nin telif bir eser olmayıp çeviri oluşu, Nesimi ve Virani'nin şiirlerinin ise daha çok

klasik edebiyata yakın oluşu sebebi ile hariç tutulmuştur. Bununla birlikte Hatayî, Pir Sultan ve Kul Himmet ise gelenek içinde birbirine manen bağlı ve birbirlerinin takipçileri olan temsilcileridir³. Ortak bir duygunun ve inanışın ortaya konmasında sembol isimlerdendir. Çalışmanın ilk kısmında motiflerin menşelerini oluşturmaları itibari ile Türklerde İslam öncesi inançların ve bu inançlara ait unsurların ne olduğu hakkında bilgi verilecek ve bu inançlardan İslamiyet'e kalan unsurlar belirtilecektir. Söz konusu bilgilendirmenin ardından o inançları ihtiva eden örnek şiirlere yer verilecektir. Özetle çalışmada Şah İsmail, Pir Sultan Abdal ve Kul Himmet şiiri üzerinden Alevî- Bektaşî inançlarının temelindeki İslam öncesi eski inanışlar belirtilecek, Alevî- Bektaşî inancının yalnızca belirli bir dini köken veya kültürün değil senkretik bir yapının neticesi olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.

2. Şiirlerdeki İnanç Motiflerinin Kaynakları Olarak İslam Öncesi İnançlar ve Bunların Şiirlerdeki Yeri

Her şeyden evvel belirtilmelidir ki Türklerin İslam öncesi devrinin çok geniş bir coğrafyayı ve zaman dilimini ihata etmesi, bununla birlikte Türklerin yekpâre bir yapı arz etmemesi ve çeşitli Türk boylarının farklı zamanlarda ve bölgelerde çeşitli inanışlara sahip olmuş olması bu konuda yapılacak değerlendirmeleri güçleştirmektedir. Hal bu iken konunun genişliği ve derinliği göz önünde bulundurularak çalışmanın sınırlılığı çerçevesinde kaynakların müsaade ettiği ölçüde bilgi verilme-ye çalışılacaktır. Türklerin İslam öncesi inançları ile ilgili çalışmaların öncüsünün W. Radloff olduğu belirtilebilir. Radloff'un çalışmalarının temel tezinin Şamanizm üzerine odaklanmış olması kendisinden sonra konuya ilgi duyan araştırmacıların da görüşlerini büyük ölçüde Şamanizm üzerine temellendirmelerine sebep olmuştur. Fuad Köprülü, Abdülkadir İnan⁴ ve Osman Turan⁵ gibi isimler bilhassa Türk kültürü ve inançlarındaki Şamanizm kalıntıları üzerinde durmuşlardır. Bununla birlikte İbrahim Kafesoğlu, Jean Paul Roux ve Ahmet Yaşar Ocak gibi araştırmacılar ise eski Türklerin dinin bütünüyle Şamanizm olmadığı, Gök Tanrı kültü, yer kültü ve atalar kültürünün daha etkili ve belirleyici olduğunu kaydederler (Ocak, 2007: 59). Şamanizm ve kültürden de evvel insanlık tarihinin en eski dini olarak antropolog Edward Tylor animizmi görmekteydi⁶. Animizm, dar anlamıyla ruhlar öğretisi, daha geniş anlamıyla ruhsal varlıklar öğretisi, cansız nesnelere olarak görünen şeylerin canlı özelliği kuramını anlatmak için kullanılmıştır. Cansız nesnelere yaşam yüklemenin haklılığı Hume tarafından “insanoğlunda tüm varlıkları kendisi gibi algılamaya ve yakından bildiği ve derinlemesine bilincinde olduğu bu nitelikleri her nesneye aktarmaya yönelik evrensel bir eğilim bulunur.” sözleri ile belirtilir (akt. Freud, 2012: 128). Animizm bir düşünce sistemidir ve insan ırkı çağlar boyunca bu türden üç düşünce sistemi geliştirmiştir: animistik (ya da mitolojik), dini ve bilimsel (Freud, 2012: 126-9). Bu doğrultuda kronolojik olarak en eski olduğu tahmin edilen animizm esas itibari ile sistematik, sınırları ve çerçevesi belli bir din olmamakla birlikte daha sonra teşek-

kül edecek inanç sistemlerini etkilediği ve çeşitli inançların üzerine temellendiği bir zemin olduğu belirtilebilir. Bu doğrultuda animizmin gerek tabiat kültürlerinde gerek Şamanizm'de, Budizm'de güçlü tesirini görmek mümkündür. Bu sebeple öncelikle animist inanca bağlı tesirler ve buna bağlı örnekler değerlendirilecektir.

2.1. Animizm

Jean Paul Roux (2005: 31-2) Altaylılar'ın hayatı ve dünyayı algılamaları üzerine yaptığı değerlendirmede insanın evrende algılanabilen her şeyi kendisine benzettiğini belirtir. Canlı ile cansız arasında hiç ayırım yoktur ve eşyanın hareketsizliği yalnızca görünüştedir. Yaşam her yerde mevcuttur ve her şey yaşamaktadır. Tabiatta bulunan dağ, taş, kaya, bitki, ot, çiçek, orman, nehir, göl gibi tabiat unsurlarının ölmüş kişilerin ruhları tarafından canlandırıldığının düşünülmesi ile bütün dünyanın canlı algılanması söz konusudur. Görüldüğü gibi animizm bütün varlıklarda canlılığın esasına dayanmaktadır. Bilhassa Pir Sultan Abdal'ın şiirlerin açık veya örtük animist izlere rastlanmaktadır. Elinden düşürmediği tanburası ile sarıçığdemlerle, su dolapları ile canlı varlıklarını konuşan, onlara sorular yönelten Pir Sultan'ın bu şiirlerindeki durum ilk elde teşhis ve intak sanatı olarak pek ala düşünülebilir. Bununla birlikte tabiat unsurlarının önemli yer tuttuğu ve onların da ruh taşıdığı inancını karşılayan animizmin teşhis ve intak sanatına temel teşkil ettiği de düşünülebilir. Zira Pir Sultan'ın şiirlerinde genel anlamda bütün bir tabiat ve çevre büyük bir yekün tutmaktadır ve şair bu unsurlarla canlı bir varlık gibi temas halindedir. Gel (yahut Ey) benim sarı tanburam şeklinde nida ile başlayan şiirinde sazının tellerinden çıkan musikiyi inlemek olarak değerlendirmekte ve sazından da içinin oyuk ve derdinin büyük olduğu için inlediği cevabını almaktadır. Burada gel, inlemek, dert gibi kavramlar insana ait özelliklerdir:

Gel benim sarı tanburam

Sen ne için inilersin

İçim, oyuk derdim büyük

Ben anınçin inilerim ⁷ (Öztelli, 2004: 286/210)

Şairin kişileştirmek ve konuşurmak sureti ile ele aldığı önemli bir tabiat unsuru da çiçeklerdir. İnsansı özellikler taşıyan, anası babası olan ve bir mekânda konaklayan çiğdem şairle diyalog halindedir. Çiğdem içinde bulunduğu şartlar yer, yer altı ve yağmur gibi tabiatın öz parçalarıdır. Yer ve yağmur çiğdem ailesi, yer altı ise yaşam mekânıdır. Anne- baba- çocuk yani aile düzleminde düşünüldüğü vakit, ailenin varlığının (ve aslında yaşamın) devamının asgari şartı barınmadır. Şiirde yer ve

su kültü çerçevesinde çiğdeme insansı bir yaşam atfedilmektedir. Bu metin animistik inanç bağlamında arkaik insanın tabiatı kendinden ve kendi yaşam şeklerinden ayrı düşünmediğine güzel bir örnektir.

Sordum sarı çiğdeme
 Sen nerede kışlarsın
 Ne sorarsın hey derviş
 Yer altında kışlarım

 Sordum sarı çiğdeme
 Anan baban var mıdır
 Ne sorarsın hey derviş
 Anam yer babam yağmur (Gölpınarlı ve Boratav, 1991: 155/15)

2.2. Tabiat Kültleri

Kendilerine çeşitli kutsallıkların atfedildiği birer nesne olarak dağ ve ağaç⁸ şairlerden bilhassa Pir Sultan Abdal'ın şiirlerinde tabiat kültürleri bağlamında öne çıkan en önemli öğelerdendir. Esas itibari ile tabiat kültürleri çerçevesinde Türk inanış ve düşünüş sisteminde baskın olan üç tabiat kültürünün dağ, ağaç ve su olduğu belirtilebilir. Bilindiği gibi Dede Korkut Kitabı'nda da pek çok hikâyenin sonunda Dede Korkut'un dilinden dualar aktarılır ve bunların her birinde duaya sembolik ve simgesel olarak 'dağ, ağaç ve su' imgeleri ile başlanır: "Yerli kara dağın yıkılmasın, gölgeli kaba ağacın kesilmesin taşkın akan güzel suyun kurumasın"⁹. Kaynaklar özellikle ardıc ağacının Alevî-Bektaşî kültüründe önemli olduğunu belirtmekle birlikte (Boratav, 1973: 66) şairin şiirlerinde özel bir ağaç vurgusundan ziyade genel bir ağaç kültüründen bahsedilebilir. Pir Sultan'ın "öt benim sarı tanburam / senin aslın ağaçtandır" dizeleri ile başlayan şiiri ağaç kültürünün okunacağı elverişli metinlerden biridir:

Öt benim sarı tanburam
 Senin aslın ağaçtandır
 Ağaç dersem gönüllenne
 Kırmızı gül ağaçtandır

Ali Fâtımanın yâri
Ali çekti Zülfıkarı
Düldül atın eğeri
O da yine ağaçtandır
...
Nurdandır Kâbenin eşiği
Cihanı tuttu ışığı
Hasan Hüseyin beşiği
O da yine ağaçtandır (Gölpınarlı ve Boratav,1991: 168/31)

Kırmızı gülün tasavvufi düşüncede sembolik olarak Hz. Muhammed'i karşı-
lıyor olması ve bu bağlamda onun dahi ağaçtan oluşunun vurgulanması; Hz. Ali'nin
atının eğeri, Kabe'nin eşiği ve Hz. Hasan ve Hüseyin'in beşiğinin ağaçtan olması gibi
Alevi- Bektaşî inancındaki önemli kutsallıklar çerçevesinde ağaç kültürünün işlendiği
görölmektedir¹⁰ Sadece Türk kültüründe değil çeşitli dünya milletlerin kültürlerinde
de sıklıkla rastlanan bu yönüyle 'engin ve tutarlı bir simge' olan ağaç için Eliade 'an-
lamlandırdığı' ve 'simgelediği' şey adına tapınmaya değer olduğunu belirtir (Eliade,
2003: 269). Dinsel ve kutsal bir nesne olan ağaç için Eliade şu düşünceleri vurgular:
"Gücüyü ve ifade ettikleri sayesinde, ağaç, dinsel bir nesne özelliği kazanır. Ama bu
güç kendi çapında belli bir ontolojiye sahiptir: ağaç kutsal güçlerle yüklüyse dikey
olduğu, yerden bittiği, yapraklarını kaybedip yeniden kazandığı, kendini sayısız kez
yenilediği (ölür ve yeniden dirilir), süslü ve güzel olduğu içindir...Varlığıyla (gü-
cüyle) ve evrim yasasıyla (yenilenme) eski inanışlara göre ağaç kendi yapısında tüm
kozmosu yeniler. Ağaç kuşkusuz bir veren simgesine dönüşebilir... ilkel zihniyette
evrendir ve evren olmasının nedeni onu yinelemesi ve onu simgelemekle birlikte
varlığını da taşımasıdır" (Eliade, 2003: 270).

Yer-su ruhlarının en önemli örneği olan dağlar görünüşleri ile her zaman
insanlara ilham vermiş; tanrıların mekânı olarak kabul görmüş doğa parçalarıdır.
Bunun yanında özellikle yüksek dağlar "yaratılmış âlem ile İlâhi mekânsızlık ara-
sındaki eşik bölgesi olarak imgelenebilir" (Schimmel, 2004: 23) Bu çerçevede dağ,
Şamanist Türklerde Gök- Tanrı kültü ile ilgili bir kült olmuştur. Çin kaynaklarının
belirttiğine göre Gök Tanrı kültü ve dağ kültürünün birbiri ile yakın ilgisi Hunlar dev-
rinden şimdiki Altaylara kadar devam eden şaman ayinlerinden anlaşılmaktadır

(İnan, 2000: 48). Bahaeddin Ögel *Türk Mitolojisi* adlı çalışmasının “Dağlar” bölümünde başta çeşitli Türk destanları ve Dede Korkut anlatıları olmak üzere Türk kültüründen ve Türk halk edebiyatının çeşitli verimlerinden dağlara ilişkin imajlar sunar. Dağların adlandırılması, sayısı, rengi, dağlara atfedilen sıfatlar, mitolojik dağlar ve özellikleri, dağlara yapılan dua, beddua ve yeminler, dağlara atfedilen insansı özellikler gibi hususiyetler üzerine bolca örnek verilir (423-464). Hem animist tesirin etki ettiği hem de tabiat kültü olarak değerlendirilebileceğimiz dağ motifi genel anlamda Türk halk şiirinin en önemli imajlarından bir tanesidir. Bu çerçevede incelemeye alınan şairlerin şiirlerinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak şiirlerde geçen bütün dağ imgelerini elbette kült çerçevesinde değerlendirmek doğru olmaz. Aşağıdaki şiirde başındaki karları ile dağlar ve yüzünü yerlere sürerek akıp giden sular hayret duyulması ve ibret alınması gereken iki unsurdur Başı karlı buzlu dağlar gerek Oğuz Kağan Destanı’nda gerekse Dede Korkut Kitabı’nda görülen mitolojik kökenli unsurlardır. Bahaeddin Ögel’in söz konusu çalışmasında belirttiği gibi karı ve buzu erimeyen dağlar aslında altlarındaki yaylara, otlaklara hayat vermekte, böylelikle dağlar gerçek bir duygu ve düşünceden güçlenerek mitolojik kişiliklerine bürünmektedir.

Karşiki karlıca dağ gördün mü
Yoldurmuş eyyâmın eriyüb gider
Akan sulardan sen ibret aldın mı
Yüzünü yerlere sürüyüb gider (Ergun t.y: 67/38)

2.3. Şamanizm

Bilindiği gibi Türklerin şamanlıkla olan ilişkisi üzerinde fazlasıyla durulan bir konudur. Türklerin ilk dinlerinin şamanizm olup olmadığı, bunun da ötesinde şamanizmin bir din olup olmadığı mevzu tartışmaların temel hususiyetleridir. Şamanizmin Türklerin en eski dini olduğu düşüncesi Radloff’un Yakut Türkleri arasında tespit ettiği Şamanizm kalıntılarına bağlı olarak öne sürdüğü varsayımına dayalıdır. Bununla birlikte geniş bir coğrafyada çeşitli boylardan oluşan Türklerin hemen tamamının şamanizme dahil olduğunu kabul etmek de mümkün değildir. Zira Abdülkadir İnan (1998: 389-390) Türk şamanlığının esaslarının yalnız Altay Türklerinde bulunduğunu; din olarak bütün ayin ve merasimleri ile düalizm olmak üzere, Altay Türklerinde muhafaza olduğunu belirtir. Bununla birlikte Altay ve Yakut şamanlığı bütün halinde eski Türk dini olarak da kabul edilememektedir (İnan, 2000: 1). Zira son araştırmalarla şamanizmin bir din olmaktan ziyade sihir ve büyü sistemine

dayalı bir inanç pratiği olduğu ve esasen bir bozkır- Türk inanç sistemi olamayacağı düşüncesi yaygınlık kazanmıştır (Kafesoğlu, 2005: 301). Ahmet Yaşar Ocak (2007: 73) geliş yeri ve zamanı tam olarak tespit edilemeyen şamanizmin Türklere sonradan girmiş olduğunu kabul etmenin doğru olduğunu belirtir. Ona göre “bu büyü sistemi yerleşip yayılırken Türklerde daha önce mevcut atalar kültü, tabiat kültürleri ve Gök Tanrı inancının, Budizm, Maniheizm gibi dinlerin bir kısım inanç ve merasimlerini benimsemek durumunda kal[mıştır].” Bir anlamda Türkler şamanizmden evvel sahip oldukları inanışları ona da uyarlamak sureti ile şamanizme kendilerine has bir yorum ve çehre kazandırmışlardır.

Menâkıb-nameelerdeki şamanizm kaynaklı inanç motiflerini A.Yaşar Ocak (2007: 141-182) “sihir ve büyü yapmak”, “hastaları iyileştirmek”, gayptan ve gelecekte haber vermek”, “Tanrı'nın insan şeklinde görülmesi (antropofani)”, “tabiat kuvvetlerine hakim olmak”, “ateşe hükmetmek”, “kemiklerden diriltmek (intermez-zo)”, “kadın- erkek müşterek âyinler (âyin-i cem)” ve “tahta kılıçla savaşmak” şeklinde sıralar. Bu başlıklar dikkate alındığında incelediğimiz şiir metinlerinde “Tanrı'nın insan şeklinde görülmesi” ve çok yaygın olmamakla birlikte “tabiat kuvvetlerine hâkim olmak” motiflerinin varlığından söz edilebilir. Antropofani, en çok hulûl (enkarnasyon) inancını andırmaktadır. Ancak enkarnasyon Tanrının insan suretinde görünmesi değil, insan bedenine girmesi yani inanın tanrılaşmasıdır. Aşağıda Şah İsmail Hatayî'ye ait olan ilk iki dördlükte Tanrının Hz. Ali suretinde görünmesi söz konusudur. Pir Sultan Abdal'a ait olan son dördlükte ise yine arşı ve ferşi kaplayan Tanrının Ali suretinde tezahür ettiği görülmektedir:

Ben obam içinde bâki can idim

Ali idim din idim îmân idim

Kendisi Hak idi ben zindân idim

Şimdi gelmiş sultan olmuş obama¹¹ (Ergun, ty: 46 / 12)

Zâtın Allah mazharıdır yâ Ali

Kibr ü leyn senden beridir yâ Ali

Bu Hatayî kayser ü hakan ü cem

Kanberi'nin Kanberi'dir yâ Ali (Arslanoğlu, 1992: 166 / 266)

Cemâli geliyor hayalde düşte
 Canım âsumanda kandilde arşta
 Uzakta yakında yeminde pîşte
 Her nereye baksam Ali'm kendi var
 (Gölpınarlı ve Boratav,1991:128/ 40)

Şamanist motif olarak değerlendirilen tabiat kuvvetlerine hakim olma İslamiyet öncesi Türklerde yaygın bir telakkidir. Bilhassa yağmur ve kar yağdırmaya yönelik inanış ve faaliyetler ve bunlar hakkındaki anlatılar İslamiyet'ten sonra da devam etmiştir. Hunlar, düşmanlarına karşı, yağmur, dolu ve kar yağdırarak veya fırtına ve rüzgar çıkararak onları mağlup ediyorlardı (Turan, 2003: 76). Şiirlerde bu çerçevede bir tabiat kuvvetlerini yönlendirme görülmemekle birlikte tabiatın en önemli unsurlarından olup kült mahiyetini taşıyan dağ, taş gibi parçaların bilhassa Hz. Ali ve Hacı Bektaş Veli tarafından yürütülmesi hareket ettirilmesine dair inanışlar içeren “Yürütü Urum'un kayasın taşın”, “Velâyet dağları taşları yürüdür” (Öztelli, 2004: 140/62 – 189/110) şeklindeki dizeler bunun göstergesidir.

2.4. Uzak Doğu ve İran Dinleri

Budizm, Maniheizm, Zerdüştilik, Mazdaizm gibi dinler İslam öncesi Türklerin dahil oldukları inanç sistemleri arasındadır. Yaşadıkları coğrafyanın genişliği doğrultusunda Türkler bir taraftan Budist Hint ve Çin kültürünün etkisi altına girerken bir taratan da Zerdüşti İran inanç sistemleri ile karşı karşıya kalmışlar ve neticede Maniheizm, Mazdeizm gibi inanışları benimsemişlerdir. Şiirlerde özellikle tenasüh, hulûl, don değiştirme gibi motifleri barındırmak sureti ile ucu Budizm, Maniheizm, Zerdüştilik, Mazdaizm'e çıkan inanç unsurları nicelik açısından oldukça fazla olduğu gibi nitelik açısından da son derece güçlü ve orijinaldir.

2.4.1 Don (Şekil) Değiştirme (Metamorfoz)

Türkçede “ türlenme, silkinme, giyimini giyme, kalıp, bürünme, görünme” (Ögel, 2002: 133-5) gibi değişik ifadelerle anlamlandırılan şekil değiştirme en basit tanımı ile bir cismin birden fazla görünüş altında tezahür etmesi, bir insan, hayvan veya bitki yahut bir eşya biçimine girebilmesidir. Metin Ergun (1997: 167) ise *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi* adlı çalışmasında şekil değiştirmenin örneklerinin çok fazla olduğunu belirterek çok çeşitli örneklerle yer verir. Şekil değiştirme genellikle üstün bir güç (yerine göre Allah, sihirbaz, cadı, evliya) tarafından yapılan bir iyiliğe karşılık mükâfat veya kötülüğe ceza olarak gerçekleşmektedir (Dictionnaire des Symboles'den akt. Ocak, 2007: 206). En yaygın örneği taş kesilme olan şekil

değiştirme başta efsaneler olmak üzere çeşitli halk anlatılarında yaygın bir motiftir. Esas itibari ile şekil değiştirme sadece Türklere de mahsus değildir. Zira Abdulkadir İnan da (1998: 461) kahramanların hayvan, ağaç şekline girerek suret değiştirmelelerinin, canlarını hayvan, bilhassa kuş suretinde saklamalarının bütün kavimlerin mäsallarında rastlanan cihanşümul bir örnek olduğunu belirtir.

Alevî Bektaşî şiirinin en önemli imgelerinden olan Hz. Ali, Kul Himmet'in bazı şiirlerinde değişik kalıplarda baş göstermesi ile anılır. "Bin bir dondan baş gösteren Ali" (Aslanoğlu, 1997: 74/35) bu özelliği ile kimin Ali olduğu konusunda insanları da şüpheye düşürür. Yine bir başka şiirinde de "Gâh gelir gülşende gökte görünür" (Aslanoğlu, 1997: 114 /76) diyerek Ali'nin bazen gülşende bir çiçek bazen gökte bir cisim olarak görüldüğünü ve nereye bakılsa Ali'nin ayan olduğunu belirtir. 'Kahramanlığı, yiğitliği ve iyi savaçılığı'¹² sebebiyle İslam ilahiyatında ve kültüründe Şah-ı Merdan, Haydar-ı Kerrar, Esedullah, Şir-i Yezdan gibi sıfatlarla¹³ anılan Hz. Ali Allah'ın aslanı olarak değerlendirilmekte ve gücü, kuvveti ve sesi ile öne çıkan aslanın sıfatları ile arasında ilişki kurulmaktadır. Şah İsmail Hatayî bir şiirinde 'Ey Hatayî giymiş aslan kisvesin / Lâ- mekân kasrında derbândır Ali' (Arslanoğlu, 1992: 155 / 266) diyerek aslan kisvesinde, yani donundaki Ali'nin mekânsızlık kasrının kapıcısı olduğunu belirtmektedir. Aşağıdaki şiirde de yine sıfat olma, arasında ilişki kurmanın ötesinde Ali'nin bizzat aslan donuna girerek yeryüzünde dolaştığı belirtilmektedir:

Kudretten hun karışmış donuna

Onlar girer zâhir bâtin donuna

Asuman yüzünde arslan donuna

Resul'ün önüne yatandan medet (Aslanoğlu, 1997: 138/99)

İnsanın yaratılmadan evvel ruhun gökte kuş biçiminde bulunduğuna dair kadim bir düşünce ve bu düşünceye bağlı olarak da uçmak-ölmek ve kuş arasında kurulan kavramsal ve sembolik bir ilişki söz konusudur. İnanışa göre ruhlar bedene girmeden önce gökte kuş olarak yaşar ve ölüm vaki olduğunda da kuş olup uçarlar¹⁴. Ölümlerin uçtuğuna dair inanç kısmen eski bir inanç olmasına rağmen, İslamiyet'i kabul ettikten sonra dahi Batı Türk toplumları arasında devam etmiştir (Barthold'dan akt. Roux, 1999: 158). Türkler Orhun kitabelerinde kaydedildiği üzere, kağan ve beylerin öldüğü vakit ruhlarının bir kuş gibi göğe, Tanrının yanına uçtuğunu (uç-bardı) varsayıyorlardı. Eski Türkçede 'uçmak' kelimesi aynı zamanda cennet anlamına da geliyordu (Turan, 2003: 68) Türk kültür tarihinin en eski metinleri Or-

hun kitabelerinde, ölmek anlamını karşılamak üzere ‘uçmak’ fiili yaygın olarak kullanılmaktadır. Dede Korkut Kitabı’nda Deli Dumrul ile mücadele eden Azrail bir güvercin olup uçar. Ruhun bir hayvan ve sıklıkla da kuş olarak telakkisi Asya topluluklarında yaygın bir inanıştır. Jean Paul Roux insanlarda bulunan ruh biçimlerini kesin olarak belirlemenin güç olduğunu ancak kuş biçimli ruhun baskın olduğuna inanmamıza yetecek kadar belge olduğunu belirtir (2005: 35; 1999: 157-8). Zira yukarıda da belirttiği üzere VIII. asırda ilk Türkçe yazıtlardan itibaren yer alan ruhun ‘uçması’ ve VI. yüzyıldan kalma bir Çin kaydında bir Türk kağanının oğlu için “bir oğlu beyaz bir kuğu şekline girdi” ifadesi söz konu telakkinin Türklerde oldukça eski olduğuna işaret etmektedir¹⁵ ve Emel Esin bu algılama şeklini Budist etkiye bağlamaktadır (2001: 53). Bunun yanı sıra Mircea Eliade de (2006: 442) gerek eski gerek orta çağ Hindistan’ında ermişlerin, yogilerin ve sihirbazların kuş şekline girdiklerine dair metinlerden çeşitli örnekler sunar. Bununla birlikte ‘kuş’un şamanizmde önemli bir figür olduğu ve bilhassa göğe uçabilen şamanların fevkalade kuvvet kazanmak ve bununla da uçabilmek için kuş tipi elbiseler giydiği kayıtlar arasındadır (Ögel, 1971: 37). Ancak Ahmet Yaşar Ocak (2007: 223) şamanizme ait söz konusu bilgilerin XIX. asır gibi oldukça geç bir devirden itibaren derlendiğine dikkat çekerek, Budist tesirin çok daha eski olduğunu ve Türk şamanizmindeki bu telakkinin Budist etkiler sonucunda meydana geldiğini ileri sürmenin mümkün olduğunu söyler.

Bu bilgiler ışığında aşağıdaki dörtlüklerin ilkinde, bülbül olarak imlenen can, kafese benzetilen bedende gezinmektedir. Ruhun kuş olarak telakki edilmesi, bedenin de kafes ile ilişkilendirilmesini netice vermiştir. İkinci dörtlükte çok daha açık bir şekilde can-kuş- kafes ve ölüm arasında ilişki kurulmuştur. Ölümle birlikte kafes açılacak ve bu beden kafesinde mekân tutan can kuş olup uçacaktır. Can kuşu teması ve can- beden- kafes- ölüm arasında kurulan bu anlam ilişkisinin İslam tasavvufunda ve onun en önemli verimleri olan tasavvufi şiirlerde sık kullanıldığı belirtilmelidir. Üçüncü dörtlüğün de yine bir önceki dörtlükle benzer anlam örgüsünde kullanıldığı görülmektedir. Şiir parçalarında açık bir şekilde ‘donuna girmek’ ifadesi görülmekle birlikte düşünce tarihi itibari ile öncelikle Budizm’e – ve sonra da şamanizme - dayanan ruh-kuş ilişkisinin açık ve estetik örnekleri görülmektedir.

Can bülbülü gezer ten kafesinde

Ali’nin sırrın söyler nefesinde

Dünya kurulurken oturan postta

Birisi Muhammed birisi Ali (Öztelli, 2004: 92 / 15)

Yeyip yedirmesi hoştur
 Dayan, kahbe yürek taştır
 Can dedikleri bir kuştur
 Kuş kafesten uçar bir gün (Öztelli, 2004: 306/233)

Şairlerin şiirlerinde kuşlardan en çok 'güvercin' donuna girilmesi söz konusudur. Bahaeddin Ögel güvercinin daha çok güney kültür çevrelerine ait bir motif olduğunu belirtir. Bununla birlikte Kuzey- Türk kültür çevrelerinde de bu algıya dair yaygın örnekler bulunabilmiştir (2002: 558). Hacı Bektaş'ın güvercin donuna girmek sureti ile Anadolu'ya (Sulucakarahöyük) geldiğine ve Hacı Tuğrul adında bir erin de doğan donuna girip Hacı Bektaş'ı avlamak istediğine dair kayıtlar Bektaşî menakıbnamelerinde de kendisine yer bulmaktadır¹⁶. Zira bu telakkiden hareketle Bektaşîler güvercini mübarek bir hayvan sayıp, kutsal tutmakta; avlamamakta; evde ve kafeste beslemeyi uygun bulmamakta; kesmemekte ve yememektedirler¹⁷ (Noyan, 1972: 6439). Yine Noyan'ın aktardığı bilgilere göre güvercin vurulduğu zaman gözünden yaş akmakta ve yüzü (göğüs tarafı) kibleye dönük olarak yere düşmektedir. İnanış çerçevesindeki bütün bu imgeler görüldüğü gibi güvercine bir kutsallık atfetmektedir. Her hali ve şekli ile güvercin incelemeye alınan şairlerin şiirlerinde donuna en çok girilen hayvan / kuş olarak görülmektedir. Güvercin donuna girenler ise başta Hz. Ali ve bazı örneklerde ise Hacı Bektaş Veli'dir. Aşağıdaki ilk dörtlükte kayaya konmuş bir güvercinin esas itibarı ile Hz. Ali olduğu ve onun güvercin donuna girdiği ifade edilmekte; ikinci dörtlükte ise güvercin donuna girenin Hacı Bektaş Veli olduğu belirtilmektedir. Hacı Bektaş'ın hem Bektaşî menakıbnamelerinde hem de Alevî- Bektaşî şiirinde güvercin donunda anılması yukarıda resmedilen çerçevede oldukça anlamlıdır.

Derildi çıktı havaya
 İndi dōşendi ovaya
 Güvercin donda kayaya
 Konan Murtaza Ali'dir (Öztelli, 2004: 105/ 28)

Yalancı dünyanın varın getiren
 Zemherinde gonca gülün bitiren
 Güvercin donuna girmiş oturan
 Hünkâr Hacı Bektaş Veli Kandadır (Öztelli, 2004: 328/258)

2.4.2 Tenâsüh (Reenkarnasyon)

Bir terim olarak tenasüh, “insan şahsiyetinin bir bölümünü oluşturduğu kabul edilen ve gözle görülmeyen manevi unsurun (can, ruh, nefes) ölümden sonra bu alemde başka bir bedene geçmesi” (Yitik, 2011: 441) olarak tanımlanmaktadır. Batı dillerinde reenkarnasyon, Türkçede ‘ruh göçü’ olarak isimlendirilen tenasüh inancı bu çerçevede en genel ve basit tanımı ile öldükten sonra insan ruhunun bir başka kalıba intikal suretiyle varlığını sürdürmesi şeklinde ifade edilmekte; ve tenasühün eski dünyanın çeşitli yerlerinde değişik biçim ve anlayışlarda görülen çok eski bir telakki olduğu belirtilmektedir (Dictionnaire des Symboles’den akt. Ocak, 2010a: 81). Menşei itibari ile bilhassa eski Hint dinleri ve Budizm’e dayanmakta ve yayılma sahası olarak da Tibet, Çin, Kore, Japonya ve eski Yunan’ a kadar uzanmaktadır. Bu inancın menşeinin Budizm’den de çok eski arkaik Hint dinleri olduğu Budizm’in bunları kendi bünyesine katmak sureti ile doktrininin temeli yaptığı ileri sürülmektedir (Andre Bareau’dan akt. Ocak, 2010a: 81) Tenasüh başta İslamiyet olmak üzere tek tanrılı Yahudilik, Hıristiyanlık gibi tek tanrılı dinlerce de ret olunmasına rağmen, İslamiyet içindeki çeşitli heterodoks mezhep ve tarikatlarda varlığı dikkat çekicidir. Ehl-i Hak, Yezidi, Nusayrî inanışları da dâhil olmak üzere özellikle Alevî – Bektaşî inancında güçlü ve açık bir şekilde yer almaktadır. Besim Atalay (1991: 75) bu inanç doğrultusunda Bektaşîlerin ‘öldü’ demediklerini, kalıbı değiştirdi, kalıbı dinlendirdi, yürüdü, gerçeklere kavuştu gibi ifadeleri kullandıklarını belirtir. Ölmek yok, göçmek vardır, yok olmak yok, yer değişimi vardır.

Şairlerin şiirlerinde geniş yer bulan tenasüh inancı çeşitli şekillerde kendisini göstermektedir. Öncelikle Hacı Bektaş’ın Hz. Ali olarak kabul edildiği, Hz. Ali’nin Hacı Bektaş’ın bedeninde var olduğu düşüncesi hem Hatayi’de hem de Pir Sultan Abdal’ın şiirlerinde fazlaca görülür. Şah İsmail Hatayi, bir şiirinde “Hacı Bektaş, Ali’dir / Yezit’tir inanmayan” derken bir başka şiirinde “Zahirinde Hacı Bektaş Veli’sin / Bâtınında kırklar başı Ali’sin / Dört köşede cümle ilmin varısın / Hünkar Hacı Bektaş sen imdat eyle ” (Arslanoğlu 1997: 45 /14) diyerek Hacı Bektaş’ın Hz. Ali olduğuna yahut bedeninde onu taşıdığına iman eder görünür. Zira bilindiği gibi Hz. Ali İslâm inanışında ilmin kapısı olarak kabul edilir ki¹⁸ bu özelliği dahi Hacı Bektaş’a verilmiştir. Hz. Ali’ye atfedilen en yaygın sıfatlardan birisi daha evvel de belirtildiği gibi aslan (Şir-i Yezdan, Esedullah) dır. Hz. Muhammed’in miraç yolculuğunun bir aşamasında karşısına çıktığına inanılan aslan aslında Hz. Ali’nin kendisidir. Hz. Ali aslan suretinde tecessüm etmiş ve peygamberi karşılamıştır. Pir Sultan Abdal ise bir şiirinde Hz. Muhammed’i aslan donunda karşılayanın da aslında Hacı Bektaş olduğunu belirtir. Hz. Ali bir başka ifade ile Hacı Bektaş’tır.

Muhammed Mirac'da dâvet gününde
Arslan hamle kıldı râhı önünde
Kim idi görünen arslan donunda
Var mı Hacı Bektaş Veli'den gayrı (Öztelli, 2004: 253/173)

Bir başka şiirinde Pir Sultan “Sensin bizim zâhir bâtın ulumuz / Aman medet Mürvet Pîr Hacı Bektaş / Her taraftan sana çıkar yolumuz / Ali'sin bir adın var Hacı Bektaş” (Öztelli 2004: 196 / 118) diyerek aslında Hacı Bektaş'ın zatının, aslının Ali olduğunu ve bu sebeple de bir adının Ali diğer bir adının da Hacı Bektaş olduğunu belirtir. Hz. Ali'nin Hacı Bektaş'ın bedeninde yaşadığı ve böylelikle Hacı Bektaş'ın aslında Ali olduğu düşüncesinin yanı sıra şairlerin bizzat kendilerini Hz. Ali yahut Ali'nin sırrı olarak görmeleri ve takdim etmeleri de söz konusudur. Zira Şah İsmail Hatâyî bir şiirinde “ Ta ezelden vücudumda / Canda damarım Ali'dir” (Arslanoğlu 1997: 175/ 130) mısralarıyla bu gerçeği vurgularken aşağıdaki şiirde de öncelikle Ali'nin ailesinden, onun bir evladı olduğunu ve ona ait olup şahsıyla özdeşleşen taç, Zülfikar, düldül gibi maddi unsurların da bir anlamda mirasçısı olduğunu belirtmekte ve kendisinin Ali sırrını taşıdığını ifade etmektedir:

Şâh-ı Merdân-ı Ali'nin âliyem evlâdiyem
Tâc ü Düldül Zülfikâr-ı Şâh-ı Merdan mendedir
Açaram dîn-i Muhammed mezhebin îmân için
Lâ fetâ illâ Ali ol sırr-ı pinhân mendedir (Ergun, t.y: 165/166)

Pir Sultan Abdal ise çok daha açık bir beyanla kedisinin aslında 'Ali' olduğunu “Pir Sultan'ım şu dünyaya / Dolu geldim dolu benim / Bilmeyenler bilsin beni / Ben Ali'yim Ali benim” dizeleri ile ilan etmektedir (Gölpınarlı ve Boratav, 1991: 117 /26). Söz konusu kayıtlar Hz. Ali'nin Pir Sultan'ın bedeninde yaşadığını göstermektedir.

Büyük ölçüde Hz. Ali imgesi etrafında örgülenen tenasüh inancının en yaygın ve belirgin örnek gurubundan biri de onun çeşitli şekillerde, hususen güçlükte, darlıkta ve aslında hemen her fırsatta muhtelif kalıplarda kendisini göstermesidir. Hz. Ali kendisini tanımlayan çeşitli sıfatlarla anılarak sıklıkla kendisinden yardım istenilen kişi ve bozuk düzenin kurtarıcısı olarak görülmektedir. “Aman mürvet Şâh-ı Merdan gel yetiş / Bozuldu bu alem düzelmez ebed” (Ergun, t.y: 43/ 8) şeklindeki dizeler bu

gerçekliği vurgulamaktadır. Hz. Ali'nin ölümsüzlüğü ve onun bin bir dondan baş gösterebilmesi, çeşitli kalıplarda zuhur etmesi, dünyaya pek çok defa gelmesi de sıklıkla rastlanılan bir durumdur. Zira Bektaşiler Ali'nin birçok şekillerde hala yeryüzünde bulunduğuna, Babagan Bektaşî kolu da Ali'nin bütün çehrelerde okunduğuna ve Ali'nin manevi olarak ruhun ruhu olduğuna inanırlar (Atalay, 1991: 76-7) “Bin bir dondan baş gösterdi Murtazâ”, “Baş gösterdin bin bir dondan yâ Ali”, “Gel gel beri şu meydanı bilirsen / Yedi kere konup göçen Ali'dir” (Öztelli, 2004: 110 / 33), “Dünya yetmiş kere doldu eksildi / Dolduran Ali'dir dolan Ali'dir” (Gölpınarlı ve Boratav, 1991: 131-44) şeklindeki dizeler bu düşüncenin kanıtıdır. “Gafil olman hey erenler / Gelen Murtaza Ali'dir/ Yezid'e bâtin kılıcın / Çalan Murtaza Ali'dir” (Öztelli, 2004: 105/28; Ergun, t.y: 112/91) şeklinde hem Hatâyî'nin hem de Pir Sultan'ın dizelerinde rastlanan benzer ifadeler Hz. Ali'nin, değişik kalıplarda zuhuruna ve bu yolla kendisinden sonra meydana gelen olaylara müdahil olabilme özelliğine işarettir ki açık bir tenasühtür.

Anadolu halk şiirinin en önemli imgelerinden olan turna haberci bir kuş olarak kabul görmekte ve Ögel'in (2002: 553) belirttiğine göre bazen de “Tanrının elçisi” gibi kabul edilmektedir. Şükrü Elçin'in (1997: 64) aktardığı bilgilere göre de özellikle su kuşu turnanın “Türklerde Gök Tanrı tasavvuru dışındaki ilâhlardan biri olarak hikmet sahibi ruhu temsil ettiği kabul edilmektedir”. Özellikle Alevî- Bektaşilere göre turnalar “ilâhî aşkla yola giden iman-ikrar sahibi canları, turna katarı da 'ayn-ı cem' i temsil etmektedir” (Elçin, 1997: 72). Bununla birlikte Melikoff'un kayıtlarına göre de semah merasiminde Alevîlerin çember oyunları ve kol hareketleri de turnaların dönüşünü yansıtmaktadır. “Göçmen kuş, yani göçebelîğin canlı timsali turna aynı zamanda Ali'nin timsalidir” (2011: 48). Bilhassa Pir Sultan Abdal'ın şiirlerinde Hz. Ali'nin sesinin turnaya atfedildiği görülür. Bu inanış doğrultusunda, Ali'den bir parça taşıyan turnanın Alevî- Bektaşî düşüncesinde kutsallaşması söz konusudur. Bu düşünce sarmalı turnanın Ali'nin ruhunu taşıdığı inancını da beraberinde getirir.

Hazret-i Şah'ın avâzı

Turna derler bir kuştadır

Asâsı Nil deryasında

Hırkası bir derviştedir (Öztelli, 2004: 104- 27; 105 / 28)

Hz. Ali imgesi etrafında toplanan bütün bu tenasüh içerikli inanç motiflerinin yanı sıra şairlerin bu inanışın merkezine kendilerini koydukları örnekler de vardır. Özellikle Şah İsmail Hatâyî'nin şiirleri bu konuda zengin malzeme sunmaktadır. Çeşitli zamanlarda çeşitli kalıplara girmek sureti ile varlık gösterdiğini “ Hezerân dona

girdim ben dolandım” diyerek ifade eden Şah İsmail, içinde aslında bir parça da gizli bir hulûl inanışı barındıran başka bir şiirinde de Nuh ve Yusuf peygamber ile birlik-teliğinden bahseder:

Nuh ile ben bir gemiye binmişem
Yusuf’u tufanda sele vermişem
Sanma bu cihana henüz gelmişem
Bunca geldim bunca yettim ezelden (Ergun, t.y: 60 /28 /6)

Aşağıdaki şiirde ise mevzuyu biraz daha ileriye götürerek kendisinin aslında Hz. Muhammed olduğunu, Muhammed donuna girdiğini ve Hz. Muhammed’e inen ayet ve surelerin de bu çerçevede kendisine geldiğini; hatta İsa, Musa, Davud olduğunu, zamanın Süleyman’ı olup inse ve cinne hanlık yaptığını belirterek pek çok peygamberin kendi bedeninde taşıdığını ifade eder ki tenasühe örnektir. Şiirin devamı ise yine gizli bir hulûl inanışı içermektedir. Zira bilindiği gibi tasavvuf düşüncesinde önce Ahmet Yesevi tarafından kurulan ardından Hacı Bektaş Veli tarafından detaylandırılıp sistematikleştirilen ‘dört kapı’ nihayetinde ucu Allah’a varan bir yolu ve yolculuğu ifade eder. “Şeriatem, tarikatem hakikatem bilene” diyen Şah İsmail bütün basamakların kendine çıktığını ima ederek kendisine örtülü bir şekilde ilahlık da atfetmektedir:

Ben Muhammed donuyam kim gözlüler görür beni
Pes ki kızı gülüyem hem güllerin reyhanıyem
İsevi’yem Müsevi’yem Dâvudî’yem Ahmedi
Hem Süleymân-ı zamânem ins ü cinnin hânıyem
Sûre-i İnnâ fetahnâ şânıma geldi velî
Can Tebârek âyeti vü Mushaf’ın Kur’an’ıyem
Ben sadefem dürlü dürlü inciler benden çıkar
Gevher-i deryâ benem deryâların ummânıyem
Şeriatem tarikatem hakikatem bilene
İlm ü hem âlim benem âlimlerin irfânıyem
(Ergun, t.y: 153/ 143)

Kul Himmet' e ait aşağıdaki şiirlerde ise yine tenasüh inancının izleri görülür. İlk dörtlükte kendinden asırlar evvel yaşamış, İslam tarihinin önemli ve büyük simalarından olan Emir Vefa, İmam Bakır, Eba Müslim gibi şahsiyetlerle birlikteliğini ifade eden dizelere yer verirken; ikinci dörtlükte aslında 'donuna girme' inancı çerçevesinde de yorumlanabilecek olan " üç yüz yıl da geyik ile otladım" dizesi ile örtülü bir tenasühün izine rastlanır:

Emir Vefa ile bir kazan kurdum
İmam Bakır ile zuhura geldim
Eba Müslim ile bir teber çaldım
Bir zamanda cenk eyledim meydanda

İmam Câfer ilmin aldım sakladım
Mürşidin buyruğun haktır hakladım
Üç yüz yıl da geyik ile otladım
Bir zaman da gezer idim seyranda (Arslanoğlu, 1997: 41/10)

2.4.3 Hulûl (Enkarnasyon)

Sözlüklerde "Tanrının yarattığı suretlerde ortaya çıkma inancı" (Öztürk, 2009: 485) olarak tanımlanan, İslâm düşüncesinde itikadî tartışmalara konu ve neden olmuş hulûl kavramı " ilahî zatın veya sıfatların yaratıklardan birine, bir kısmına yahut tamamına intikal edip onlarla birleşmesi, Allah'ın insan veya başka bir maddi varlık görünümünde ortaya çıkması" şeklinde açıklanabilir. Geleneksel inanç sistemlerinde olduğu kadar tek tanrılı inanışlarda da kendisine yer bulan hulûl kavramı ilahî bir kudretin belli bir amaç doğrultusunda çoğunlukla insan bazen de hayvan suretinde yeryüzünde görünmesini ifade eder (Demirci, 1998: 340). Bir başka ifade ile ilahî kudretin insan veya hayvan şeklinde bedenlenmesidir. Hulûl inancının bir doktrin olarak önem kazandığı dinlerin başında Hinduizm gelmektedir. Sanskritçe 'avatara' kavramı ile karşılanan hulûl inancında başta Vişnu olmak üzere çeşitli ilahlar insanlığı kurtarmak üzere ilahlık unsurunun tamamını veya bir kısmını bedene büründürerek yeryüzüne göndermektedir (Demirci, 1998:341). Bu ilahlardan Vişnu çeşitli şekillerde bedenlenmektedir ki bunlardan bir tanesi de Buddha'dır¹⁹. Ahmet Yaşar Ocak ise hulûl inancının Budizm ve Zerdüştilik ile yakın alakası olduğunu belirtir. Zira Budist menkabeler, "Buda'nın insan olmadan, yahut insan kılığında

doğmadan önce, Veda panteonunu teşkil eden otuz üç Tanrı'dan biri olarak semada yaşadığını; sonra bir ara kendisini bildirmek için yer yüzüne inmek istediğini; bunun için de Şuddhodana ailesinin bir çocuğu olarak doğmaya karar verdiğini naklet[mektedirler]" (Ocak, 2007: 200). Yine A.Y. Ocak'ın aktardığı bilgilere göre Zerdüşt hakkındaki en eski metinler, onun doğuşunu hikâye eden menkıbelere de yer verir ki buralarda Zerdüşt'ün doğumunun bir Tanrı'nın doğuşu olarak resmedildiği görülmektedir. Zerdüşt, Ahura Mazda'nın yeryüzüne inmiş insan timsali kabul edilmektedir. Bununla birlikte ilahlık iddiasında bulunan firavunu dikkate alarak hulûl inancının Sâbilîler veya firavunlar tarafından ortaya atıldığını da kaydedenler vardır (Yavuz, 1998: 342).

Irene Melikoff Alevilik (Kızılbaş) ve Bektaşiliğin en önemli inanç halkalarından birini oluşturan hulûl (enkarnasyon) düşüncesinde, Fazlullah'ın öğretilerine dayanan Hurûfî tesire de dikkat çeker. "Bektaşilik üzerinde köklü bir etki göstermiş olan Hurufilik, alfabenin harflerinin tanrısallaştırılmasına dayalı, kabalistik (ledünî) bir öğretidir" (2014: 84-92). Bu düşünce çerçevesinde harfler yazının, sözün, aklın simgesidir. Acem alfabesinin harfleri esas itibarı ile Tanrının birliğinin yani tevhidin belirtileridir ki bunlar insanın yüzünde, vücudunda, ve ruhunda tezahür ederler. Bu düşünce doğrultusunda ve temelinde insan kutsanarak tanrısallaştırılır. Melikoff'a atfen devam edecek olursak " insan, içinde makrokosmosu ihtiva eden bir mikrokosmostur. Hurufî öğretisinin temeli, insanın tanrılaştırılmasıdır. Yaratılış mükemmelliğini insanın yaratılışında bulmuştur. Tanrı insanın içinden başka yerde aranmamalıdır. Fakat Tanrı, insanın içinde ancak, insan mükemmelliğinin en yüksek aşamalarına eriştiği zaman tecessüm eder." (2014: 86) Bu düşünceler ışığında, içinde Tanrı'yı ve Tanrısal olanı barındıran insanın bizzat kendisinin de Tanrılaştığı / Tanrısallaştığı belirtilebilir. Esasen genel anlamda Alevî- Bektaşî düşüncesinde ve incelemeye alınan şairlerin şiirlerinde 'Tanrılaştırılan insan'ın en çok Hz. Ali olduğu kolaylıkla fark edilebilir.

Hulûl inancı bilhassa Şah İsmail Hatâyî'nin şiirlerini besleyen önemli bir inanç olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaratıcının insan şekline bürünmesini bir şiirinde "Hak'a mazhardurur âdem sücûd et uyma İblis'e / Ki âdem donuna girmiş Hudâ geldi Hudâ geldi" mısraıyla dile getirir. Başta Şah İsmail'in ve elbette diğer şairlerin şiirlerinde enkarnasyon, yani Tanrı'nın insan bedenine girmek sureti ile bedenlenmesi öncelikle Hz. Ali üzerinde, Hz. Ali'nin tanrılaştırılması şeklinde görülür. Şah İsmail'in çeşitli şiirlerinde yer alan "Bu dünya yoğ iken varım Ali'dir", "Ali'dir dünyaya edayı veren", " Hak ile Hak olan arslan Ali'dir", "Müminlere Yezdân olan Ali'dir", "Hak okurlar ismini râh-ı hakikatte senin", "Dü cihan halkı yoğ iken varsın sen yâ Ali" şeklindeki dizeler Hz. Ali'ye atfedilen tanrısallığın açık örnekleridir. Şah İsmail'in pek çok şiirinde Ali, açık ve ya örtülü bir şekilde yaratıcının zatına ve çeşitli sıfatlarına sahip bir kişi olarak resmedilir. Ali'nin bütün evliyalarından, Enbiyalardan hatta

bütün yaratılmışlardan daha üstün olduğunu “Enbiyâ vü evliyâya pişüvâsın yâ Ali” dizesinin yanı sıra “ Enbiyâlar evliyâlar çokdurur ammâ ki sen / Cümleden a’lâyimişsin yâ Ali senden medet ” mısraıyla dile getirilir. Bütün varlıklardan üstün olduğu için gücü ve hükmü de elinde bulunduran Ali, dua edilip kendisinden dilenilen bir varlık olarak belirir.

Lâfetâ illâ Ali virdim olaldan sevdiğim

Kande baktımsa ayansın yâ Ali senden meded

(Ergun, t.y: 141/ 124)

Allah’ın kürsüsünün yeri ve göğü kaplamış olması ve dolayısıyla aslında her yerde var olanın Allah olması; bunun yanı sıra insanların medet dileneceği yegane kaynağın da yine yaratıcının kendisi olması gerçekliği, yukarıdaki mısra da görüldüğü gibi yine Ali’ye atfedilmiştir.

Şah İsmail Hatâyî, Allah’ın ‘Evvel, Âhir, Zâhir, Bâtın, Rahmân, Sübhân, Hayy, Bâkî, Kadir’ isimlerini öncelikle “Hem sende bulundu ism-i Âzâm” sözü ile Ali’ye bağlar. “Evvel ü âhir da sensin zâhir u bâtın da sen” ; “Hemîşe özü Hayy u Bâkî olan / Ali’dir Ali’dir Ali’dir Ali” ; “Çıkardı yüzüğün verdi nişâne / Hakikat gördü kim Sübhân Ali’dir” ; “Çıkarub yeryüzünden göğe ol dem / Aparup getiren Rahmân Ali’dir” ; “Kadirsin hey ulu şahım kadirsin / Her nereye baksam anda hazırsın” dizeleri ; yine yaratıcının vasıflarından olan zamandan ve mekândan münezzeh olma, sonsuzluk gibi temel hususiyetleri ifade eden “ Lâmekân bahrinde dürr-i münthâsın yâ Ali” dizeleri görüldüğü gibi Ali üzerinden okunur. Hak ile aynileşen ve hatta bizzat Hakk’ın kendisi olan Ali’dir ve bundan şüphe etmek dahi küfür sebebidir:

Geldin sur-i vücuda haksın

Hak sende zuhur ayn-ı Hak’sın²⁰ (Arslanoğlu, 1992: 163)

Sözün beyân-ı Hak’dır özün Hak nişansın

Kâfirdir ol ki söyledi Hak’dan cüda seni (Ergun, t.y: 149/ 137)

Tasavvufta seyr u sülûk’un temel basamaklarından olan şeriat, tarikat ve marifet sonu hakikate varmak sureti ile Hak’ta tamamlanan bir yolculuğu ifade eder. Son

basamak olan Hakikat durağında şüphesiz yaratıcı vardır. Bu çerçevede aşağıdaki beyitte şeriat ve tarikat yollarından geçen Şah İsmail'in hakikat kapısına vardığında yaratıcı olarak Ali'yi bulduğu görülür: “Şeriat şartını bildim tarikat yoluna vardım / Hakikat bahrine daldım Aliy-yel Murtezâ gördüm (Ergun, t.y: 156 / 149; Arslanoğlu, 1992: 285/74).

Şah İsmail Hatâyî ve onun takipçilerinden olan Pir Sultan ve Kul Himmet'in şiirlerinde Ali, her şeyden evvel var olan bütün mülkün, kainatın yegane sahibi, yaratıcısı, varlık sebebi olarak sunulur. Allah'a ait olan ezeli ve ebedi gibi sıfatların ve bu sıfatların açılımlarının Ali için zikredilmesi yaygın ve tabidir. Hiçbir şey yok iken var olan ve mizanı kuran Ali'dir. Ali dünyayı halk eden, yapan, yoğurandır. Bu düşünceleri “Yoğ iken yer ü gök arş ile kürsi / Hakikat mizanın kuran Ali'dir”, “Yaradan bu kudreti gök ü yeri / Ali'dir Ali'dir Ali'dir Ali”, “Yer yoğuken gök yoğuken var olan / Ali'dir ki Şah-ı merdan Ali'dir” mısralarıyla açıklarlar. Tanrıya ait vasıfları kendinde bulundurması sebebi ile de secdeye layık olan odur. Hatâyî bir şiirinde bu düşüncüyü “Kiblegâhımdır Muhammed secdegâhımdır Ali” dizesi ile işler. Pir Sultan Abdal ve Kul Himmet ise çeşitli dörtlüklerinde çok daha açık ve güçlü bir beyanla on sekiz bin alemin sahibi, alemleri yaratan, onun içindeki bütün varlıkların rızkını ve kısmetini verenin Hz. Ali olduğunu belirtmektedir. Yedi iklim dört köşede Ali'den başkası yoktur. Bu ulu divanın ve mahşer günün sahibi ve hesap sorucusu odur. Hal böyle olduğu için de bir adı Ali, bir adı Allah'tır. Pir Sultan bu birliğe şükrederken Kul Himmet ise bu gerçekliğe “inkarım yoktur hem Allah hem billah diyerek” iman eder:

Gafil kaldır şu gönlünden gümanı

Bu mülkün sahibi Ali değil mi

Yaratmıştır on sekiz bin âlemi

Rızıkların veren Ali değil mi (Öztelli, 2004: 95/18)

Yedi iklim dört köşeyi dolandım

Ben Ali'den gayrı bir er görmedim

Kısmet verip âlemleri yaradan

Ben Ali'den gayrı bir er görmedim.

Bir ismi Ali'dir bir ismi Allah
 İnkârım yoktur hem Allah hem billah
 Muhammed Ali yoluna Allah eyvallah
 Ben Ali'den başka bir er görmedim²¹ (Aslanoğlu, 1997: 89/50)

Hz. Ali'ye atfedilen tanrısallığın yanında ve dışında bilhassa Hatâyî'nin şiirlerinde, bir de şairin kendisini tanrılaştırması görülür. Tanrının Ali'nin bedeninde var olduğu düşüncesi Hatâyî örneği üzerinde de görülür. Şairin “Şah Hatâyî eydür senindir ferman / olursun her kulun derdine derman” şeklindeki beyanı, “Bir zaman Hak idim Hak ile kaldım”, “Cebrail' e kelâm ettim ezelden” satırları bu düşüncesinin birer yansımasıdır.

Yer yoğ iken gök yoğ iken tâ ezelden var idim
 Gevherin yekdânesinden ileru pergâr idim
 Gevheri âb eyledim tuttu cihânı serbeser
 İns ü cinni arş ü kürsî yaradan Settâr idim
 Girdim âdem donuna sırrımı kimse bilmedi
 Men o beytullah içinde tâ ezelden vâ idim
 (Ergun, t.y: 153 /145) (Arslanoğlu, 1992: 85/114)

Bunun yanında yukarıdaki şiirinde ise çok daha açık bir beyanla, Allah'a ait vasıflara ve O'nun isimlerine bürünerek kendisine tanrısallık atfettiği görülür. Şah İsmail kendisini, ezelden beri var olan, yeri, göğü, insi ve cinni yaratan adem donuna girmiş Settâr olarak takdim eder.

Sonuç

Tarihlerinin en eski devirlerinden itibaren Türkler, yaşadıkları coğrafi, siyasî, iktisadî ve sosyo-kültürel şartlar neticesinde çeşitli inanç ağlarına dahil olmuş ve kendilerine mahsus bir inanç halitası meydana getirmişlerdir. Çeşitli desenler ve renklerle bezenmiş bu halitanın oluşturduğu inanç ve kültür yapısı, Türk kimliğinin ayrılmaz ve yadsınamaz bir parçası olagelmıştır. Animizden başlayarak, Gök Tanrı, tabiat ve atalar kültü, Şamanizm, Budizm, Manihaizm, Zerdüştilik gibi dinler ve bunlara bağlı inanç pratikleri Türklerin İslamiyet'i kabulüne kadar bazen halef selef şeklinde,

bazen de eş zamanlı olarak tanıdıkları dinler olmuştur. Türk kültür coğrafyasında Alevî- Bektaşî toplumunun bu uzun ve katmanlı macerasının en canlı tanıkları olduğu belirtilmelidir. Zira incelemeye alınan şairlerin şiirlerindeki İslâm öncesi inançların çeşitliliği ve yoğunluğu Alevî- Bektaşî inançlarının dini ve kültürel bir senkretizm olduğunun bir başka ifade ile yalnızca bir köken ve kültürden değil Orta Asya'dan Balkanlara uzanan geniş bir coğrafyanın verimi olduğunun delilidir. Söz konusu senkretizm çözülmek istendiği vakit özellikle, metamorfoz, ruhun beden göçü (tenâsüh / reenarnasyon) ve Hz. Ali'nin tanrısallığına temellenmiş bir öğretinin varlığı ortaya çıkmaktadır. Şiirlerde en çok öne çıkan inançlarının hulûl (enkarnasyon) ve tenâsüh (reenarnasyon) olduğu görülmektedir. Hulûl ve tenâsühün yanı sıra bir diğer yaygın inanç motifi ise don (şekil) değiştirme yani metamorfozdur. Bu çerçevede uzak doğu dinlerinden kalan inanç motiflerinin çok daha yaygın olduğu belirtilmelidir. Enkarnasyon ve tenasüh inancının büyük ölçüde Hz. Ali merkezli varlığı dikkat çekmektedir. Yani Ali, bedenden bedene dolaşmak sureti ile varlık gösteren (tenâsüh) ve kendisine tanrısallık atfedilen (hulûl) bir kişilik olarak belirmektedir. Tenâsüh inancı çerçevesinde Hz. Ali'nin, en çok Hacı Bektaş Veli'nin bedeninde ve ikinci olarak şairlerin bizzat kendi bedenlerinde cisimlendiği görülmektedir. Hulûl inancına ise büyük ölçüde yine Hz. Ali'nin tanrısallığı merkezinde ve bunun dışında bir de Şah İsmail Hatâyî'nin kendisine atfettiği tanrısallık çerçevesinde yer verilmektedir. İslâm öncesi inançlara ait motif ve unsurların şairlerin şiirlerinde yer alma şekline ve sıklığına bakıldığında ise Şah İsmail Hatâyî ve Kul Himmet'in şiirlerinde en çok hulûl (enkarnasyon) ve tenâsüh (reenarnasyon) inancının varlığı, Pir Sultan Abdal'ın şiirlerinde ise hemen hemen bütün eski inanışların daha eşit miktarda yer aldığı görülmektedir. Bütün bunlarla birlikte Bektaşî menâkıb-namelerinde görülmeyen Hz. Ali kültürünün, on iki imam ve ehlibeytin Şii propagandanın neticesi olarak üç şairin şiirine de güçlü bir şekilde girdiği ifade edilmelidir.

Sonnotlar

- ¹ Kavram olarak senkretizm, "farklı geleneklerin birbirini etkilemesi sonucu oluşan yeni kültürel yapıları, gelenekleri veya düşünce ekollerini ifade etmede kullanılan bir kavramdır. Kültürlerin düşünce akımlarının ya da çeşitli fırka ve gurupların oluşumunda senkretizmin önemli bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir." (Gündüz, 1998: 39). Esas itibarı ile Türklerin İslam öncesi inanç ve kültür yapılarını değerlendiren; bu inançların İslamiyet ile olan ilişkisine ve ona tesirine dikkat çeken yerli ve yabancı pek çok isim bulunmaktadır. Bu isimlerden önemli olanlardan bazıları şunlardır: Fuad Köprülü, Abdülkadir İnan, Bahaeddin Ögel, Ahmet Yaşar Ocak, W. Radloff, Wilhelm Barthold, Irene Melikoff, Jean Paul Roux vd. Bu isimlerin bazı eserleri kaynakça kısmında mevcuttur
- ² Ahmet Yaşar Ocak Cem Vakfına vermiş olduğu bir röportajda Alevi Bektaşî edebiyatı ve bu edebiyata ait metinlerin önemi ile ilgili şunları söyler: "Bence Alevi-Bektaşî edebiyatı ve müziği, Türk halk kültürünün tarihsel süreç içinde yarattığı en parlak, en mükemmel ürünlerden biridir. Nefeslerin güfteleri, lafız olarak Türk nazım edebiyatının şaheserlerinden olduğu kadar, ihtiva ettikleri derin sofiyane anlamlar ve kullandıkları çok zengin sembolizm itibarıyla da Türk

tasavvufunun eşi bulunmaz metinleridir. Ayrıca bilimsel açıdan da, velayetnamelerle birlikte, Alevi-Bektaşî inançlarının, mitolojisinin, kısaca Alevi-Bektaşî popüler teolojisinin ana kaynakları durumundadırlar ve bu bakımdan eşsiz bir kıymet arz ederler.” <http://www.cemvakfi.org.tr/Alevi-tarihi/prof-dr-ahmet-yasar-ocak-ile-soylesi/>

- ³ Kul Himmet’in köyü Varzıl’da, İrfan çobandan derlenen efsaneye göre Hatayî, Pir Sultan ve Kul Himmet Yıldız dağında buluşup dem-devran geçirmekte; hal diliyle muhabbet etmekte; tarikatı yürüttükten yani cem- cemaatten sonra Yıldız Dağı’nda üçü birlikte gezintiye çıkmaktadır. Bu efsane halk nezdinde üçü arasındaki gönül birliğinin de somut bir işaretidir. <http://www.Alevikonseyi.com/Alevi/13/23/33/43/333.html>
- ⁴ *Makaleler ve İncelemeler* adlı çalışmasında Şamanizm ve kalıntıları ile ilgili çeşitli yazı dizilerine yer veren İnan’ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm* adlı çalışması ise bütünüyle ve çeşitli yönleriyle Türklerde Şamanizm izleri üzerinedir.
- ⁵ *Türk Cihân* Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi adlı çalışmasının birinci bölümünde O.Turan Türklerin eski dinleri bağlamında Şamanist tesire vurgu yapmakla birlikte soyut ve tek bir Tanrı inancının egemen olduğundan örneklerle bahseder. Bkz. (Turan , 2003: 66-92).
- ⁶ Animizm hakkındaki en esaslı ve etraflı çalışmayı yapan Edward Taylor’ın *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom* adlı çalışmasının XII.- XVII. (1-327) bölümleri arası ‘animizm’ başlığına ayrılmıştır. Söz konusu bölümde animizm ile ilgili detaylı bilgi bulmak mümkündür. Bununla birlikte animizmin günümüzde geçerliliğinin zayıfladığı da belirtilmelidir. Bkz. (Örnek , 2014: 30).
- ⁷ Aynı şiirin farklı bir versiyonu yazarın aynı eserinin 133. sayfasında 56 numarada kayıtlıdır.
- ⁸ Ağaç kültü *Türk Kültüründe Ağaç Kültü* adı ile doktora tezi olarak hazırlanmış ve Atatürk Kültür Merkezi tarafından yayımlanmıştır. Pervin Ergun (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ⁹ Söz konusu olan bu üç simge coğrafi anlamda geniş bir yelpazede İslam öncesi- ve hatta İslam sonrası- pek çok kültürün ve inanç sisteminin temel unsurları arasındadır. *Dinler Tarihine Giriş* çalışmasında Eliade, su, ağaç ve taş / kaya simgeciliğini ayrı başlıklar halinde inceler. Bkz. (Eliade, 2003).
- ¹⁰ Esas olarak bu metnin orijinalinin ilk olarak “Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Boy”da görmek mümkündür:

“Ağaç ağaç der isem sana üzülme ağaç

Mekke ile Medine’nin kapısı ağaç

Musa Kelimin asası ağaç

Büyük büyük suların köprüsü ağaç

Kara kara denizlerin gemisi ağaç

Erlerin şahı Ali’nin düldülünün eyeri ağaç

Zülfikarın kanı ile kabzası ağaç

Şah Hasan ile Hüseyin’in beşiği ağaç

...” (Ergin, 2008: 50).

- ¹¹ Bu dörtlük İbrahim Aslanoğlu'nun çalışmasında Anadolu Hatayı'lerinden "Hatayı" ye kayıtlıdır. Bkz. a.g.e, s. 345.
- ¹² Türk alp tipine yakınlığı sebebi ile Hz. Ali halk edebiyatı verimlerinde sıklıkla işlenmiş; savaşları üzerine XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu Türk sahasında Hz. Ali cenk-nâmeleri oluşturulmuştur. Geniş bilgi için bkz. İsmet (Çetin, 1997).
- ¹³ Hz. Ali'nin aslana olan söz konusu teşbihinden kaynaklanan adlandırmalarının yanı sıra; Saki-i Kevser, Şah-ı Velayet, Dürr-i Necef, Padişah, Emirü'l Müminin, Ebu Türab, Murteza gibi lakap ve isimleri de vardır. (Demir, 2011:86).
- ¹⁴ Boratav inanişaya göre İshak kuşu, Yusufçuk, İbibik (Guguk kuşu) gibi hayvanların eskiden insanken kuş olmuş yaratıklar şeklinde kabul edildiğini ve bu dönüşümlerin de birer hikâye ile anlatıldığını belirtir. (Boratav, 1973: 77).
- ¹⁵ Söz konusu örnekte olduğu gibi kuş donuna girme esas itibari ile masallarda da fazlaca görülmektedir. Kuzey Türklerinin bir masalında şöyle denilmektedir: "... Kara Kököl bir kuş olup uçtu ve Gün Han'ın penceresine kondu. Gün Han'ın kızıyla konuşmasını dinledi... (Gün Han kızını düşmanlardan kurtarmak için) 'seni küçük bir kuş yapacağım... altın ve gümüşümü, kül ile kömüre çevireceğim... halkımı da karga ve saksığan donuna koyacağım' dedi". Yine Çin tarihlerinden elde kayıtlar şu bilgileri vermektedir: "Göktürklerin ataları olan üç kardeşten birisi, leylek olmuş ve uçmuş gitmişti"; Kurttan doğan Göktürklerin atası 'yağmur yağdırıp rüzgar estirebiliyordu. Onun iki karısı vardı. Bunlar, yaz ve kış tanrılarının kızları idi. Bu iki kadından birisi dört çocuk doğurdu. Bunlardan birisi beyaz bir leylek oldu". Türkler bilhassa turna ve leylek gibi göçmen kuşlara fazlaca önem vermekte hatta kuzeylerdeki Yakut Türklerinde 'leylek donuna girip uçan atadan' söz edilmektedir. (Ögel, 2002: 140).
- ¹⁶ Hacı Bektaş adında bir velinin Anadolu'ya gireceğini duyan Rum erenleri kıskançlık göstererek kendilerine yer kalmayacağı düşüncesi ile Bektaş'ın Anadolu'ya girişini engellemeye çalışırlar. Hz. Hüncar Anadolu sınırlarına girince yolun kapandığını görür. Bunun üzerine gökçe bir güvercin şeklinde uçup Suluca Karayük'te bir taş üzerine iner. Mübarek ayakları taşa hamur gibi gömülür ve iz bırakır. Beyazıt-ı Bistami'nin büyük halifelerinden olan Hacı Tuğrul adındaki er de onu avlamak için doğan şekline girip uçar. Bkz. (Duran, 2007: 177-8).
- ¹⁷ Güvercini kafeste beslememek özgürlüğünü bozmamak sebebi iledir. Yoksa serbest bir şekilde güvercin beslenebilir. Zira eskiden Hacıbektaş'ta Pir evinde güvercin beslenmekteydi. Dervişlerin serptiği gündelik yiyeceklerle beslenen güvercinler içinde oyuklar bırakılarak örülmüş duvarların boşluklarında yaşamaktaydı. (Noyan, 1972: 6439).
- ¹⁸ Hz. Ali'nin söz konusu hasleti ile alakalı bazı örnek ve vurgular için bkz. (Aytaç,2008 :135).
- ¹⁹ Bu inanişta insanlığı kurtarmak üzere Vişnu on ayrı surette yer yüzüne gelmiştir: Balık, kaplumbağa yaban domuzu, insan-aslan, cüce, baltalı Rama, Rama, Krişna, Buddha, Kalkin Bkz. (Demirci, 1998: 341).
- ²⁰ Dehnâme'nin "Der Menkaba-i Şâh-ı Merdan Ali Aleyhü's Salavat-ı Vesselam" bölümünden
- ²¹ Yukarıdaki üç dörtlük ufak farklarla hem İbrahim Aslanoğlu'nun derlediği Kul Himmet kitabında hem de Cahit Öztelli'nin derlediği Pir Sultan Abdal kitabında yer alır (Aslanoğlu, 1997: 78 / 40; Öztelli, 2004 : 390/318). Bu durumda şiirin tam olarak kime ait olduğu belirsizdir. Ancak her iki şair

de halihazırda incelemeye dahil olduğu ve kişi odaklı bir çalışmadan ziyade bütüncül bir bakış açısı yakalanmaya çalışıldığı için şiirin gerçek sahibinin tam olarak kim olduğu önemsizdir.

Kaynakça

- ASLANOĞLU, İ. (1997). *Kul Himmet*. İstanbul: Ekin Yayıncılık.
- ATALAY, B. (1991). *Bektaşilik ve edebiyatı*. İstanbul: Ant Yayınları.
- AYTAÇ, P. (2008). Alevi- Bektaşî felsefesinde yer alan ana metaforlar üzerine bir değerlendirme. *Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. (46):131-152
- BAYAT, F. (2007). *Türk mitolojik sistemi*. İstanbul: Ötüken Yayınları
- BORATAV, P.N. (1973). *100 soruda Türk folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- DEMİR, N. (2011). Türk düşünce dünyasında Hz. Ali. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. (60): 85-104.
- DEMİRCİ, K. (1998). *Hulûl. İslâm Ansiklopedisi*. (18): 340-1.
- DURAN, H. (2007). *Velayetname*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- ELÇİN, Ş. (1997). Türk Halk Edebiyatında Turna Motifi. *Halk edebiyatı araştırmaları 1*. Ankara: Akçağ Yayınları
- ELİADE, M. (2006). *Şamanizm*. İstanbul: İmge Yayınları.
- ELİADE, M. (2003). *Dinler tarihine giriş*. İstanbul: Kabaıcı Yayınları
- ERGUN, M. (1997). *Türk dünyası efsanelerinde değişme motifi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- ERGUN, S.N. (ty). *Hatayî divanı*. İstanbul: Maarif Kitaphanesi.
- FREUD, S. (2012). *Dinin kökenleri*. İstanbul: Payel Yayınevi.
- GÖLPINARLI, A. ve BORATAV, P.N. (1991). *Pir Sultan Abdal*. İstanbul: Der Yayınları.
- GÜNDÜZ, Ş. (1998). *Mitoloji ile inanç arasında*. Samsun: Etüt Yayınları.
- İNAN, A. (1962). *Hurafeler ve menşe'leri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- İNAN, A. (1998). *Makaleler ve incelemeler I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İNAN, A. (2000). *Tarihte ve bugün şamanizm materyaller araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KALAFAT, Y. (1999). *Doğu Anadolu'da eski Türk inançlarının izleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, F. (2005). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- MELİKOFF, I. (2011). *Uyur idik uyardılar*. İstanbul: Demos Yayınları.
- MELİKOFF, I. (2014). "Bektaşî- Alevîler'de Ali'nin Tanrılaştırılması". *Tarihten teolojiye: İslam inançlarında Hz. Ali*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- NOYAN, B. (1972). Bektaşilik'te dokunulmayan hayvanlar. *Türk Folklor Araştırmaları*. (279): 6438-9.
- OCAK, A.Y. (2000). *Babailer isyanı: Anadolu'da Türk İslam heterodoksisinin teşekkülü*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

- OCAK, A.Y. (2007). *Alevî ve Bektaşî inançlarının İslam öncesi temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- OCAK, A.Y. (2010a). *Türkiye sosyal tarihinde İslamın macerası*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- OCAK, A.Y. (2010b). *Kültür tarihi kaynağı olarak menâkıbnameler (Metodolojik bir yaklaşım)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- OCAK, A.Y. (2014a). *Türk sufiliğine bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- OCAK, A.Y. (Haz). (2014 b). *Tarihten teolojiye: İslam inançlarında Hz. Ali*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, B. (1988). *İslamiyet'ten önce Türk kültür tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, B. (2002). *Türk mitolojisi I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖRNEK, S.V. (2014). *100 soruda ilkelerde din, büyü, sanat, efsane*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık
- ÖZDEMİR, G. (2007). Pir Sultan Abdal'ın Şiirlerinde Eski Türk İnançlarının ve Animizmin Etkisi. *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi. 2. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşılık Bilgi Şöleni*.
- ÖZTELLİ, C. (2004). *Pir Sultan Abdal*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- ÖZTÜRK, O. (2009). *Folklor ve mitoloji Sözlüğü*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- ÜZÜM, İ. (2004). Şâh-ı Merdân Murtezâ Ali: Kültürel Alevî kaynaklara göre Hz. Ali tasavvuru. *İslâm Araştırmaları Dergisi*. S.11: 75-104.
- ROUX, J.P. (1999). *Altay Türklerinde ölüm*. İstanbul:Kabalıcı Yayınları.
- ROUX, J.P. (2005). *Orta Asya'da kutsal bilgiler ve hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- SCHİMMEL, A. (2004). *Tanrı'nın yeryüzündeki işaretleri*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- TURAN, O. (2003). *Türk cihan hakimiyeti mefkûresi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TYLOR, B.E. (2010). *Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art and custom*. Vol.2. Cambridge University Press
- YAVUZ, Y.Ş. (1998). İslâm düşüncesinde hulûl. *İslâm Ansiklopedisi*. (18): 341-4
- YİTİK, A.İ. (2011). Tenâsüh. *İslâm Ansiklopedisi*. (40): 441-3 <http://www.cemvakfi.org.tr/Alevî-tarihi/prof-dr-ahmet-yasar-ocak-ile-soylesi/>

